

Dobromiła Nowicka
(Uniwersytet Wrocławski)

KILKA UWAG O SYTUACJI PRAWNEJ KOBIETY W STAROŻYTNYM RZYMIE

ABSTRACT

SOME REMARKS ON THE LEGAL POSITION OF WOMEN IN ANCIENT ROME

Despite the existence of voluminous literature on the subject of women in Ancient Rome, which includes various aspects of their legal position, a woman's right to take part in court proceedings is often overlooked or marginalized. As a consequence, this article is devoted to the active role women played in both civil and criminal proceedings. Issues related to women acting as witnesses or respondents/defendants have been left out. Instead, the author places emphasis on women's voluntary actions within the framework of the proceedings. In particular, cases that involved women appearing before the court on behalf of other persons are subject to analysis.

KEYWORDS: women in Ancient Rome, women's rights in Ancient Rome, Roman civil proceedings, Roman criminal proceedings

SŁOWA KLUCZOWE: kobieta w starożytnym Rzymie, prawa kobiet w starożytnym Rzymie, rzymski proces cywilny, rzymski proces karny

Zagadnienia dotyczące kobiet¹ w starożytności rzymskiej wydają się na pierwszy rzut oka tematyką całkowicie opracowaną we współczesnej romanistyce prawniczej. Poza licznymi artykułami, problematyka

1 Z zakresu niniejszego zarysu wyłączone zostały zagadnienia dotyczące niewolnic oraz westalek oraz tych, których niewłaściwe postępowanie rzutowało na sytuację prawną (i procesową).

koncentrująca się na przejawach obecności kobiet w rzeczywistości rzymskiej doczekała się także wielu opracowań monograficznych, które w przeważającej mierze koncentrują się na przedstawieniu pozycji kobiet w ujęciu całościowym, zawierając odniesienia tak do kwestii życia codziennego kobiet, obyczajowości, uwarunkowań społecznych², jak również ich pozycji prawnej, głównie na gruncie prawa osobowego, rodzinnego czy spadkowego³. Poza nimi znajdują się opracowania wskazujące na rolę kobiet

-
- 2 R. MacMullen, *Woman in Public in the Roman Empire*, „Zeitschrift für Alte Geschichte” 1980, nr 29, z. 2, s. 208–218; E. Cantarella, *Pandora’s Daughters. The Role & Status of Women in Greek & Roman Antiquity*, Baltimore 1981, s. 124–134.
 - 3 Podobnie A.J. Marshall, *Ladies at Law: the Role of Women in the Roman Civil Courts*, [w:] *Studies in Latin Literature and Roman History*, D. Carl (red.), t. V, Bruxelles 1989, s. 35.

Z opracowań ogólnych dotyczących kobiet w Rzymie warto przykładowo wymienić: J.P.V.D. Baldson, *Roman Women. Their History and Habits*, London 1963, s. 173–281; A. del Castillo, *La emancipación de la mujer romana en el silo I d.C.*, Granada 1976; S.B. Pomeroy, *Goddesses, whores, wives and slaves: women in classical antiquity*, New York 1976; M.R. Lefkowitz, M.B. Fant, *Women in Greece and Rome*, Toronto 1977, s. 102–213; E. Cantarella, *Pandora’s Daughters...*, *op. cit.*, s. 113–124; S.B. Pomeroy, *Frauenleben im klassischen Altertum*, Stuttgart 1985; J.F. Gardner, *Women in Roman Law & Society*, London–Sydney 1986, s. 1–116 oraz 137–231; S. Dixon, *The Roman Mother*, London–New York 1990; A. Arjava, *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford 1996; *Frauenwelten in der Antike. Geschlechterordnung und weibliche Lebenspraxis*, T. Späth, B. Wegner-Hasel (red.), Stuttgart 2000; S. Dixon, *Reading Roman women: sources, genres and real life*, London 2001; F. Cenerini, *La donna romana. Modelli e realtà*, Bologna 2002; E. D’Ambra, *Roman women*, Cambridge 2007; C.-E. Centlivres Challet, *Like man, like woman: roman women, gender qualities and conjugal relationships at the turn of the first century*, Oxford 2013; A. Richlin, *Arguments with silence: writing the history of Roman women*, Ann Arbor 2014. O przedstawieniach kobiet w literaturze zob. natomiast zwłaszcza G. Vidén, *Women in Roman Literature. Attitudes of authors under the early empire*, Götteborg 1993, z przytoczoną tam literaturą; A. Raia, *The worlds of Roman women: a latin reader*, Newburyport 2005.

Na temat pozycji prawnej kobiety w Rzymie, zob. zvl. R. Villers, *Le statut de la femme à Rome jusqu’à la fin de la République*, [w:] *La femme*, t. I (*Recueils de la Société Jean Bodin pour l’Histoire Comparative des Institutions. XI. La femme*), Bruxelles 1959, s. 177–189; J. Gaudemet, *Le statut de la femme dans empire romain*, [w:] *La femme*, t. I (*Recueils de la Société Jean Bodin pour l’Histoire Comparative des Institutions. XI. La femme*), Bruxelles 1959, s. 191–222 ; L. Peppe, *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana*, Milano 1984; G. Rizzelli, *Le donne nell’esperienza giuridica di Roma antica. Il controllo dei comportamenti sessuali. Una raccolta di testi*, Lecce 2000; E. Höbenreich, V. Kühne, *Las mujeres*

w aspekcie religijno-kultowym⁴ bądź poświęcone kobietom, których pozycja i działania były szczególnie istotne w kontekście historyczno-politycznym⁵, a także, cieszące się znaczącym zainteresowaniem badaczy, zagadnienia związane z prostytutką i przestępstwami seksualnymi⁶.

Ograniczając zakres rozważań do zwykłych rzymskich kobiet, po lekturze wspomnianych opracowań o charakterze ogólnym, mających na celu przedstawienie pozycji kobiety w prawie i społeczeństwie jako pewnej całości, wyłania się obraz kobiety, której funkcjonowanie we wskazanych płaszczyznach zdeterminowane jest przez małżeństwo oraz relacje rodzinne, zaś jej życie koncentruje się na sprawach domowych⁷.

en Roma antigua. Imágenes y derecho, Lecce 2009. Zob. też B. Rantz, *Les droits de la femme romain tels qu'on peut les apercevoir dans le Pro Caecina de Cicéron*, „Revue international des droits de l'antiquité” 1982, nr 29, s. 265–280. Poza powyższymi, jedynie przykładowo wymienionymi pracami, szczegółowe opracowania dotyczą poszczególnych instytucji związanych z kobietami, jednak nawet ich selektywne przytoczenie w niniejszym zarysie wydaje się zbędne. O przedstawieniach kobiet w literaturze zob. natomiast zwłaszcza G. Vidén, *Women in Roman Literature. Attitudes of authors under the early empire*, Götteborg 1993, z przytoczoną tam literaturą.

- 4 J. Scheid, *D'indispensables «Étrangères». Les rôles religieux des femmes à Rome*, [w:] *Histoire des femmes en Occident*, P. Schmitt Pantel (red.), t. I. *Antiquité*, Roma-Bari 1990, s. 405–437; M.-L. Hänninen, *Juno Regina and the Roman Matrons*, [w:] *Female Networks and the Public Sphere in Roman Society*, P. Setälä, L. Savunen (red.), Rome 1999, s. 39–52; S. A. Takács, *Vestal virgins, Sibyls, and Matrons: Women in Roman Religion*, Austin 2008, s. 80–111; A. Mastrocinque, *Bona Dea and the Cults of Roman Women*, Stuttgart 2014.
- 5 C. Herrmann, *Le rôle judiciaire et politique des femmes sous la République romaine*, Bruxelles-Berchem 1964, s. 85–119; J.P.V.D. Baldson, *Roman Women...*, *op. cit.*, s. 68–164; R. MacMullen, *Women's Power in the Principate*, *Klio* 68 (1986), s. 434–443; R.A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, London 1992, s. 78–210; W. Schuller, *Frauen in der römischen Geschichte*, Konstanz 1987; *Roman women*, A. Fraschetti (red.), Chicago 1999; M. Lightman, B. Lightman, *Biographical Dictionary of Ancient Greek and Roman Women*, New York 2000; P. Chrystal, *Roman Women. The Women who influenced the History of Rome*, Stroud 2015.
- 6 By ograniczyć się tylko do kilku monografii poruszających te kwestie: G. Rizzelli, *Lex Iulia de adulteriis: studi sulla disciplina di adulterium, lenocinium, stuprum*, Lecce 1997; Th.A. McGinn, *Prostitution, sexuality, and the law in ancient Rome*, New York 1998; w polskiej nauce prawa rzymskiego – A. Sokala, *Meretrix i jej pozycja w prawie rzymskim*, Toruń 1998; D. Stolarek, *Adultera w świetle lex Iulia de adulteriis coërcendis*, Lublin 2012.
- 7 Poza nimi znajduje się jednak sfera zawodowa, w której kobiety mogły przejawiać aktywność. Zob. na ten temat P. Grimal, *La femme à Rome et dans la civilisation romaine, Histoire mondiale de la femme*, t. I, Paris 1965, s. 438; J.F. Gardner, *Women in*

Wiadomo jednak, że kobiety przejawiały zainteresowanie kwestiami prawnymi⁸, jako że znaczna część odpowiedzi wychodzących z cesarskiej kancelarii *a libellis* skierowana była właśnie do adresatek⁹.

Roman Law..., *op. cit.*, s. 233–245, z powołaną tam literaturą; J.F. Gardner, *Women in Business Life. Some Evidence from Petuoli*, [w:] *Female Networks and the Public Sphere in Roman Society*, P. Setälä, L. Savunen (red.), Rome 1999, s. 11–27; S. Dixon, *Reading Roman women: sources, genres and real life*, London 2001, s. 113–132. Zob. też K. Milnor, *Women in Roman Society*, [w:] *Social Relations in the Roman World*, M. Peachin (red.), Oxford 2001, s. 615–616. Zaznaczyć należy, iż sugerowano nawet wykonywanie przez kobiety pracy bankiera w połowie II w n.e., zob. G. Crifò, *Sul problema della donna tutrice*, „Bulletino dell’Istituto di diritto romano Vittorio Scialoja” 1964, nr 67, s. 151 i n. Szerzej na temat zawodowej działalności niewolnic i wyzwolenic, zob. R. Günter, *Frauenarbeit – Frauenbindung. Untersuchung zu unfreien und freigelassenen Frauen in den stadtrömischen Inschriften*, München 1987, s. 40–137. Warto wskazać, że pewne ograniczenia w zakresie rzeczywistego udziału kobiet w działalności handlowej przyniosło *senatusconsultum Velleianum*, które, bądź to wobec kobiet w ogóle, bądź też mężatek, wykluczyło możliwość przyjęcia odpowiedzialności za dług cudzy. Zob. J.F. Gardner, *Women in Roman Law...*, *op. cit.*, s. 234–235. Na temat tego *senatusconsultum* w analizowanym tu kontekście, zob. zwłaszcza J.A. Crook, *Feminine inadequacy and the senatusconsultum Velleianum*, [w:] *The Family in Ancient Rome. New Perspectives*, B. Rawson, (red.), London–Sydney 1986, s. 83–92. Dopuszczano jednak możliwość udzielenia przez pretora *exceptio* na rzecz wierzyciela w przypadku gdy kobieta działała z pełną świadomością konsekwencji swych czynów. Zob. J.A. Crook, *Feminine inadequacy...*, *op. cit.*, s. 83–92, z powołaniem na D. 16,1,1,1; 16,1,2,1.

- 8 Nie ma jednak podstaw do uznania, że kobiety pełniły rolę prawników, jak utrzymuje np. R.A. Bauman, *Women and Politics...*, *op. cit.*, s. 45–52.
- 9 W oparciu o analizę imion adresatek odpowiedzi z kancelarii *a libellis* szacuje się, że *libelli* pochodzące od kobiet stanowią średnio około ¼ wszystkich petycji tego rodzaju, jakkolwiek dostrzec można różnice w udziale procentowym na przestrzeni czasu. Zob. L. Huchthausen, *Frauen fragen den Kaiser. Eine soziologische Studie über das 3. Jh. N. Chr.*, Xenia 28, Konstanz 1992, s. 7–22. Zob. Także L. Huchthausen, *Herkunft und ökonomische Stellung weiblicher Adressaten von Reskripten des Codes Justinianus*, „Klio” 1974, nr 56, s. 199 i n.; *Zu kaiserlichen Reskripten an weibliche Adressaten aus der Zeit Diokletians*, „Klio” 1978, nr 58, s. 55 i n. Według A.J. Marshalla, *Ladies at Law...*, *op. cit.*, s. 48 udział ten wyniósł nie mniej niż 1/5. Zob. też C. 9,1,4. Co ciekawe, adresatkami były zarówno niewolnice, wyzwolenice, jak i kobiety pochodzące z *ordo* senatorskiego – zob. A.J. Marshall, *Ladies at Law...*, *op. cit.*, s. 49, wraz z podanymi w przyp. 40 źródłami. Nie wydaje się, by aktywność ta świadczyć mogła o tym, by kobiety pragnęły karier prawniczych czy sądowych. Tak też A.J. Marshall, *Ladies at Law...*, *op. cit.*, s. 47. O tendencjach do feminizowania niektórych fragmentów, zob. A.J. Marshall, *Ladies at Law...*, *op. cit.*, s. 38–47.

Obserwacja ta skłania do przyjrzenia się bliżej prawnym możliwościom działania kobiety w procesie – kwestii pomijanej lub marginalizowanej we wspomnianych publikacjach. Wydaje się bowiem, że analiza problematyki przyznania kobietom – w ograniczonym zakresie – prawa działania, z własnej inicjatywy, w postępowaniu przed sądami, stanowić może wartościowe uzupełnienie w zakresie rzeczywistej pozycji kobiety w prawie i społeczeństwie rzymskim.

Gdy chodzi o postępowania cywilne, kobiety będące *sui iuris* miały prawo występowania w roli *cognitor*a w odniesieniu do własnych spraw¹⁰, zatem mogły wnosić powództwo i występować przed sądem ilekroć sprawa dotyczyła ich osoby bądź majątku¹¹. Bezpośrednio potwierdza to świadectwo zaczerpnięte z *Pauli Sententiae*:

Pauli Sententiae 1,2,2:

Femina in rem suam cognitorem operam suscipere non prohibetur.

Przykładem potwierdzającym zastosowanie wskazanej reguły w odniesieniu do przyznania kobiecie niepozostającej pod władzą zwierzchnika, która stała się ofiarą naruszenia jej dobrego imienia, legitymacji czynnej w zakresie wniesienia *actio iniuriarum*, jest poniższy tekst Paulusa:

Paulus, D. 47,10,18,2 *in fine*:

[...] *Et ideo si nupta in nullius potestate sit, non ideo minus eam iniuriarum agere posse, quod et vir suo nomine agat.*

Jak zatem wynika z powyższych przekazów, możliwość występowania w sprawach cywilnych została przyznana kobiecie wówczas, gdy chodziło o jej własne interesy. Oczywiście także w takiej sytuacji mogła ona korzystać z pomocy zastępcy procesowego, jakkolwiek nie była do tego zobowiązana. Ograniczenie do spraw własnych kobiety zostało także powtórzone w odniesieniu do *actiones populares*, w przypadku których każdy

¹⁰ Jak słusznie wskazuje A.J. Marshall, *Ladies at Law...*, *op. cit.*, s. 37, dla kobiety, która ukończyła 12 lat i była *sui iuris* opieka tutora nie stanowiła przeszkody czy ograniczenia w zakresie udziału w postępowaniu sądowym, za wyjątkiem konieczności wyrażenia przez niego zgody w przypadku cywilnego *iudicium legitimum*. Zob. też D. 11,27.

¹¹ Zob. J.E. Grubbs, *Women and the Law in the Roman Empire. A sourcebook on marriage, divorce and widowhood*, London–New York 2002, s. 65.

obywatel miał legitymację czynną do wniesienia powództwa, jednak kobiety (oraz osieroceni przez ojców niedojrzali) mogły to uczynić jedynie, gdy sprawa dotyczyła ich lub ich majątku¹². Wyłączona natomiast została, co do zasady, możliwość występowania kobiety w roli *cognitora* w stosunku do innych¹³. Takie uregulowanie na gruncie edyktu pretorskiego potwierdza wprost przekaz Ulpiana, który wskazuje, że zakaz wnoszenia powództwa w imieniu innych w odniesieniu do kobiet uzasadniony jest chęcią wyeliminowania sytuacji, w której angażują się one w procesy innych osób, naruszając skromność przypisywaną ich płci. Ponadto, jak zauważa jurysta, uregulowanie edyktalne wyklucza wykonywanie przez kobiety obowiązków należących do mężczyzn¹⁴.

Ulpianus, D. 3,1,1,5:

Secundo loco edictum proponitur in eos, qui pro aliis ne postulent: in quo edicto exceptit praetor sexum et casum, item notavit personas in turpitudine notabiles. Sexum: dum feminas prohibet pro aliis postulare. Et ratio quidem prohibendi, ne contra pudicitiam sexui congruentem alienis causis se immisceant, ne virilibus officiis fungantur mulieres: origo vero introducta est a Carfania improbissima femina, quae inverecunde postulans et magistratum inquietans causam dedit edicto. [...]

Zasada powyższa potwierdzona jest w odniesieniu do braku uprawnień kobiet do występowania w imieniu ojców, mężów i synów¹⁵.

Troska o zachowanie przez mężczyzn roli podmiotów, których prawem i – w pewnym zakresie – obowiązkiem, jest reprezentowanie innych poprzez wyłączenie kobiet z grona osób mogących występować w roli zastępcy procesowego, tym razem w odniesieniu do męża, znajduje także potwierdzenie w kontekście naruszenia dobrego imienia.

¹² Zob. D. 47,23,6 oraz J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 62. Por. D. 48,2,2 oraz C. 9,1,5, odnoszone do zmiany pochodzącej dopiero z pryncypatu, D. Mantovani, *Il problema d'origine dell'accusa popolare. Dalla «quaestio» unilaterale alla «quaestio» bilaterale*, Padova 1989, s. 197–198.

¹³ Zob. też Y. Thomas, *La division des sexes en droit romain*, [w:] *Histoire des femmes en occident*, S.P. Pauline (red.), tom I. *Antiquité*, Roma-Bari 1990, s. 155–156; J.F. Gardner, *Women in Roman Law...*, *op. cit.*, s. 262–263. Por. I. 4,13,11.

¹⁴ Potwierdzenie tej zasady odnaleźć można także w C. 2,12,4. Zob. J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 62. Por. też C. 2,12,18. Zob. J.F. Gardner, *Women in Roman Law...*, *op. cit.*, s. 262–263.

¹⁵ Zob. D. 16,1,2,5 oraz J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 62.

Paulus, D. 47,10,2¹⁶:

Quod si viro iniuria facta sit, uxor non agit, quia defendi uxores a viro, non viros ab uxoribus aequum est.

Wskazane ograniczenie procesowej aktywności kobiet w sprawach cywilnych, poza troską o zachowanie skromności przynależnej płci niewieściej, miało być, zgodnie z cytowanym wyżej przekazem Ulpiana (D. 3,1,1,5), związane z bezwstydną działalnością niejakej Carfanii, żony senatora Licinius Bucco, która polegać miała na niepokojeniu magistratury wnoszeniem kolejnych skarg¹⁷. Do rzeczywistego wpływu postępowania Carfanii (Afranii)¹⁸ na przyjęcie uregulowania pretorskiego zachowań należy duży dystans¹⁹, zwłaszcza że, zgodnie z przekazem Valeriusa Maximusa, nie występowała ona w imieniu innych, a jedynie – w sposób wyjątkowo zdeterminowany – realizowała uprawnienie do osobistej reprezentacji własnych interesów w procesie²⁰.

Valerius Maximus, *Factorum et Dictorum memorabilium* 8,3,2:

C. Afrania uero Licinii Bucconis senatoris uxor prompta ad lites contrahendas pro se semper apud praetorem uerba fecit, non quod aduocatis deficiebatur, sed quod inpudentia abundabat. itaque inusitatis foro latratibus adsidue tribunalia exercendo muliebris calumniae notissimum exemplum euasit, adeo ut pro crimine inprobis feminarum moribus C. Afraniae nomen

¹⁶ Por. też I. 4,4,2.

¹⁷ Zob. np. A.J. Marshall, *Ladies at Law...*, *op. cit.*, s. 43–47.

¹⁸ Na temat tożsamości postaci zob. np. E. Klebs, s.v. Afrania. [w:] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, A.F. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler, H. Gärtner (red.), t. I, Stuttgart 1894, col. 713; F. Münzer, s.v. Carfanius, [w:] *Paulys Realencyclopädie...*, *op. cit.*, t. III, Stuttgart 1899, col. 1589; D. Daube, *Civil Disobedience in Antiquity*, Edinburgh 1972, s. 25 i n; C. Herrmann, *Le rôle judiciaire...*, *op. cit.*, s. 108. Zob. też L. Labruna, *Un editto per Carfania?*, [w:] *Synteletia Vincenzo Arangio-Ruiz*, Napoli 1964, t. I, s. 415 i n.

¹⁹ Inaczej C. Herrmann, *Le rôle judiciaire...*, *op. cit.*, s. 108.

²⁰ Zob. też A.J. Marshall, *Ladies at Law...*, *op. cit.*, s. 43–44; J.F. Gardner, *Women in Roman Law & Society*, London–Sydney 1986, s. 262–263. Na rozbieżności między fragmentami zwraca też uwagę A.J. Marshall, *Ladies at Law...*, *op. cit.*, s. 44. Podkreślenia wymaga, że spotkać można pogląd, zgodnie z którym rozdzwięk ten rozstrzygnąć należy na korzyść jurysty – zob. C. Herrmann, *Le rôle judiciaire...*, *op. cit.*, s. 108. J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 61, podkreśla z kolei, że Ulpian nie twierdził, że Carfania miała kogoś reprezentować.

obiciatur. prorogavit autem spiritum suum ad C. Caesarem iterum <P.> Se-ruiilium consules: tale enim monstrum magis quo tempore extinctum quam quo sit ortum memoriae tradendum est.

Wydaje się zatem, że przywołanie przez jurystę tego sławetnego przykładu może wyrażać podobne podejście, jak w przypadku słów Valeriusa Maximusa o naturze kobiet i ich poczuciu wstydu, które, jak się wydaje, co do zasady zapewniały im milczenie tak na forum, jak i w kwestiach prawnych²¹. Samodzielne występowanie w sądzie, pod warunkiem, że sprawa dotyczyła osoby lub interesów własnych, było jeszcze dopuszczalne, choć wydaje się, że można dostrzec pewną przychylność wobec wyznaczania przez kobiety męskiego zastępcy procesowego²², lecz reprezentowanie innych, poza pewnymi wyjątkami, zwyczajnie nie mieściło się etosie skromnej rzymskiej *materfamilias*. Kobiety, o których pisze Valerius Maximus – Afrania, Maesia i Hortensia były właśnie osobliwościami w stosunku do przyjętego obyczaju²³. Ich zachowanie nie było jednak nielegalne, a jedynie zasługujące na dezaprobatę na płaszczyźnie moralnej²⁴.

Co jednak we wskazanym nawiązaniu do Carfanii jest szczególnie istotne, to fakt, że dopiero jej przypadek miał dać asumpt do wprowadzenia uregulowań w zakresie możliwości reprezentacji. Mogłoby to sugerować, że przed regulacją pretorską, kobiety nie były prawnie wyłączone od możliwości występowania w procesach w imieniu innych osób. Jak słusznie wskazuje A.J. Marshall, samo brzmienie fragmentu Digestów, przed wzmianką o Carfanii, nie świadczy jednak o tym, że kobiety rzeczywiście występowały w procesie, reprezentując innych²⁵. Niestety źródła nie pozwalają na rozstrzygnięcie tej kwestii, zaś sam fragment zaczerpnięty z tekstu Ulpiana nie stanowi wystarczającej podstawy do przyjęcia tezy o prawnym uznaniu roli kobiet jako reprezentantek w procesie.

²¹ Zob. Val. Max 8,3,2 *in pr.*

²² Tak też, jako o przyjętym zwyczaju, A.J. Marshall, *Ladies at Law...*, *op. cit.*, s. 50. Co istotne, dla wyznaczenia *curatora* czy *cognitora* nie wymagano zgody opiekuna. Zob. A.J. Marshall, *Ladies at Law...*, *op. cit.*, s. 37.

²³ *Ibidem*, s. 47 oraz 50.

²⁴ *Ibidem*, s. 47.

²⁵ *Ibidem*, s. 44. Wzmianka o Carfanii byłaby zatem adaptacją etiologicznego mitu o Carfanii, zaczerpniętego właśnie od Valeriusa Maximusa. Inaczej R.A. Bauman, *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Johannesburg 1967, s. 231, przyp. 29.

Jak już wspomniano wyżej, generalny zakaz reprezentowania innych w procesach cywilnych doznawał pewnych wyjątków z uwagi na relacje rodzinne kobiety z osobą, w której imieniu miałyby występować. Za każdym razem jednak możliwość ta ograniczona była do sytuacji, w której nie było osoby płci męskiej, która mogłaby reprezentować daną osobę. I tak dopuszczalne było działanie kobiety, również podczas postępowania sądowego, w imieniu jej rodziców, którzy potrzebowali pomocy z uwagi na wiek lub chorobę, a nie było innej osoby, która mogłaby podjąć się reprezentowania ich interesów²⁶. Ponadto w odniesieniu do niedojrzałych krewnych uprawniona była ona do wniesienia tak cywilnej skargi przeciw ich opiekunowi, którego podejrzewała o oszustwo bądź niewłaściwe wywiązywanie się (czy niewywiązywanie się) z obowiązków opiekuna (*actio de suspecti tutoribus*), jak również oskarżenia kryminalnego – *accusatio suspecti tutoris*²⁷. Przyznanie kobietom tego uprawnienia²⁸ motywowane było uznaniem ich troski (*pietas*) o niedojrzałych krewnych, których interesy były przedmiotem ochrony²⁹. Jednocześnie wskazać należy, że krąg kobiet upoważnionych do wniesienia skargi nie był w tym przypadku zamknięty, jako że nie tylko matki³⁰, babki, siostry, lecz także inne kobiety mogły być uznane za działające z poczucia obowiązku lub troski, a zatem zasługujące na przyznanie skargi. Jedynym warunkiem jej udzielenia, poza wskazaną motywacją działania, było niedostrzeżenie w postępowaniu kobiety wykroczenia przeciw *verecundia* przynależnej jej płci³¹.

26 D. 3,3,41. Zob. J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 66; P. Resina, *La legitimación activa de la mujer en el proceso criminal romano*, Madrid 1996, s. 84–86.

27 Zob. J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 240–241. Zob. 26,10,1,6–7. Na temat podejrzeń interpolacji fragmentu, wraz z literaturą, zob. F. Botta, *Legittimazione, interesse ed incapacità all'accusa nei pubblica iudicia*, Cagliari 1996, s. 253, przyp. 48. Por. też D. 26,6,4,4; C. 5,43,1 i 3, oraz P. Resina, *La legitimación...*, *op. cit.*, s. 91–98.

28 Nie był to obowiązek, jako że nie podlegały odpowiedzialności, gdy nie wniosły skargi – zob. D. 26,6,4,4 oraz J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 241.

29 Uprawnienie to nie rozciągało się jednak na oskarżenie o fałszerstwo zgodnie z ustawą korneliańską, jako że wniesienie tej skargi leżało w gestii tutora lub curatora. Zob. C. 9,1,5 oraz J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 242.

30 Matki jednak występują w tej roli najczęściej – zob. C. 5,43,1; C. 5,43,3. Nominalnie jedynie matek i przypisywanej im *pietas* dotyczy też możliwość interwencji w stosunku do już zapadłego w odniesieniu do własności jej syna wyroku – zob. D. 49,5,1 oraz J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 242.

31 Zob. D. 26,10,1,6–7.

W drodze wyjątku³² już wcześniej³³, a powszechnie prawdopodobnie dopiero od IV wieku³⁴, kobieta mogła uzyskać zezwolenie na pełnienie roli opiekunki swych dzieci po śmierci ich ojca, pod warunkiem jednak, że nie wyjdzie powtórnie za mąż. Sytuacja taka była jednak możliwa w braku *tutor legitimus*³⁵, zwolnieniu go z obowiązku opieki, oddaleniu z uwagi na niewiarygodność bądź uznaniu za niezdolnego do zarządzania swym własnym majątkiem z uwagi na chorobę lub stan umysłu. W takim przypadku wydaje się zasadnym uznanie, że kobieta mogła występować w jego imieniu także w postępowaniach sądowych.

Kolejnym wyjątkiem od zakazu występowania kobiet w imieniu innych osób w postępowaniach sądowych jest, ograniczona do osób spokrewnionych oraz małżonka, możliwość występowania ze skargą *de liberali causa*.

-
- 32 Co do zasady kobiety nie mogły pełnić funkcji tutora, co potwierdza szereg tekstów źródłowych (zob. np. C. 5,35,1;6; C. 2,12,18; D. 26,1,16 oraz 18; D. 38,17,2,25; D 26,7,5,8). Nie wykluczało to jednak faktycznego zarządzania majątkiem dziecka przez matki, która to praktyka znajduje duże odzwierciedlenie w źródłach – zob. np. D. 46,3,88; D. 3,5,30,6; C. 5,45,1; C. 5,46,2. Zob. J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 242–246. Szerzej na ten temat T. Masiello, *La donna tutrice. Modelli culturali e prassi giuridica fra gli Antonini e i Severi*, Napoli 1979, *passim*. Na temat możliwości sprawowania opieki nad dziećmi przez matki, por. G. Crifò, *Sul problema della donna tutrice...*, *op. cit.*, *passim*.
- 33 Bezpośrednio o możliwości uzyskania specjalnego *beneficium* świadczy przekaz Naratiusa, D. 26,1,18. Ponadto może na nią wskazywać Gaius w D. 26,1,16 pr. Za kres takiego stanu rzeczy uznać należy konstytucję Aleksandra Severa z 224 r. (C. 5,35,1) – T. Masiello, *La donna tutrice. Modelli culturali e prassi giuridica fra gli Antonini e i Severi*, Napoli 1979, s. przyp. 23, s. 12–13.
- 34 Konstytucja, która dotyczy tej materii datowana jest na 390 r. n.e. (C. Th. 3,17,4). Nie można jednak wykluczyć istnienia wcześniejszych uregulowań w tej kwestii, niezachowanych w obecnie znanym rozdziale kodeksu, którego oryginałem nie dysponujemy. Zob. J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 247. W efekcie sformułowane zostały postulaty uznania, iż już wcześniej istniała możliwość sprawowania przez matki formalnej opieki nad swoimi dziećmi, która następnie została przez wskazaną konstytucję ograniczona poprzez dodanie warunku pozostania we wdowieństwie – zob. G. Crifò, *Sul problema della donna tutrice...*, *op. cit.*, *passim*, a także też A. Arjava, *Women and Law...*, *op. cit.*, s. 91–92. Obszernie na temat możliwości powierzenia *tutela* matce, zob. zvl. G. Crifò, *Sul problema della donna tutrice...*, *op. cit.*, *passim*; T.J. Chiusi, *Zur Vormundschaft der Mutter*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1994, nr 111, *passim*; A. Arjava, *Women and Law...*, *op. cit.*, s. 89–94.
- 35 To z kolei może świadczyć o braku wcześniejszych uregulowań opieki matek nad dziećmi. Tak J. Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle). 1. Le droit imperial*, Paris 1990, s. 325–330. Zob. J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 247.

Podobnie jak w poprzednich przypadkach, uprawnienie to dotyczy jedynie sytuacji braku osoby płci męskiej, która mogłaby działać w tym przypadku³⁶.

Na gruncie postępowania karnego kobiety nie mogły, co do zasady, występować w roli oskarżycielek³⁷. Podobnie jednak jak w przypadkach wspomnianych wcześniej, dopuszczalne było wniesienie oskarżenia z uwagi na krzywdę doznaną albo przez samą kobietę, albo też wyrządzoną jej bliskim³⁸.

Diocletianus, Maximianus, C. 9,1,12:

De crimine quod publicorum fuerit iudiciorum mulieri accusare non permittitur nisi certis ex causis, id est si suam suorumque iniuriam persequatur, secundum antiquitus statuta tantum de quibus specialiter eis concessum est non exacta subscriptione. (a. 293)

W zakresie możliwości wnoszenia oskarżenia co do czynów, których ofiarą stała się kobieta lub jej majątek, jej legitymacja czynna nie doznawała ograniczeń³⁹. Za takie nie można bowiem uznać wyłączenia kobiet z możliwości występowania z *accusatio* o *adulterium* w stosunku do niewiernego męża⁴⁰, jako że, jak wskazuje J.E. Grubbs⁴¹, konstrukcja przestępstwa cudzołóstwa nie pozwala na zakwalifikowanie jej jako jego ofiary. Tą bowiem mógł być jedynie mąż cudzołożnicy, a zatem tylko on był uprawniony do wniesienia oskarżenia. Zdradzona żona, chcąc podjąć działanie przeciw mężowi na gruncie prawa karnego, występowałyby więc niejako w imieniu męża kochanki swego męża, co było, oczywiście, niedopuszczalne⁴². W tym przypadku zatem, jakkolwiek kobieta

36 D. 40,12,3,2. Zob. też J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 68. Jak wskazuje autorka, z uprawnieniem tym koresponduje możliwość wniesienia skargi o okazanie niesłusznie przetrzymywanej osoby – zob. D. 49,29,3,8. Por. też D. 43,29,3,11.

37 D. 48,2,8. Wydaje się, że zasada ta nie doznawała żadnych wyjątków, gdy chodzi o postępowania przed *comitia*, jednak przyjmuje się ich istnienie w zakresie *iudicia publica*. Zob. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, s. 369, przyp. 4, 6 oraz 7.

38 Por. też D. 48,1,11 pr.; C. 9,1,12.

39 Podkreślenie, że chodzić musiało o własny majątek kobiety w przypadku, gdy chciała ona wystąpić z oskarżeniem o *falsum*, zawiera konstytucja zawarta w C. 9,22,19.

40 P. Resina, *La legitimación...*, *op. cit.*, s. 45–51, z powołanymi tam źródłami.

41 J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 63.

42 Zob. J. Beaucamp, *Le statut...*, *op. cit.*, s. 43.

rzeczywiście nie mogła wnieść oskarżenia, nie chodziło o ograniczenie i tak restrykcyjnie określonej jej legitymacji czynnej na gruncie procesu karnego, lecz wynikało z faktu, że sprawa nie dotyczyła – formalnie – jej własnej krzywdy.

Ograniczona legitymacja czynna do wnoszenia oskarżeń dotyczących krzywd doznanych przez członków rodziny kobiety nie dotyczyła spraw majątkowych. Jak wynika wprost z konstytucji cesarza Aleksandra z 223 roku, kobieta nie może występować z oskarżeniem dotyczącym *crimen falsi*, jeśli nie chodzi o jej własny majątek. Z tego względu nie ma ona uprawnień by wnieść oskarżenie z tego tytułu w odniesieniu do majątków swych synów, pozostających pod kuratelą lub opieką⁴³.

Możliwości działania kobiety na gruncie procesu karnego w odniesieniu do osób bliskich ograniczone zostały do doznanych przez nie krzywd, a zatem *iniuriae*. Wydaje się przy tym, zwłaszcza w świetle wyraźnego wyłączenia z zakresu dozwolonego kobietom działania spraw majątkowych dotyczących najbliższych, iż określenie to rozumieć należy jako obejmujące wszelkie czyny wchodzące w skład deliktu, a z czasem również przestępstwa określanego mianem *iniuria*, nie zaś jako odnoszące się – zgodnie ze znaczeniem terminu w języku powszechnym – do wszelkiej krzywdy i niesprawiedliwości im wyrządzonej. Podkreślenia w tym miejscu jednak wymaga, że wobec coraz szerszego obejmowania kolejnych czynów naruszających cześć i nietykalność fizyczną jednostki przez publiczne prawo karne, legitymacja kobiety w tym względzie obejmowała znaczną liczbę bardzo różnorodnych czynów wymierzonych przeciw jej bliskim. Uznać nadto należy, że nawet gdy czyn nie był kwalifikowany jako *iniuria*, wypełniając znamiona innego przestępstwa, lecz polegał na naruszeniu niemajątkowych interesów osoby, kobiecie przysługiwała legitymacja czynna do wniesienia oskarżenia w tej sprawie⁴⁴.

Wydaje się, że właśnie takiego określenia *iniuria* doznanej bądź przez samą kobietę, bądź też jej bliskich, dotyczy konstytucja Konstantyna z 322 roku⁴⁵, w której cesarz podkreśla wskazane wyżej ograniczenie przedmiotowe, stwierdzając, że kobiety nie powinny być dopuszczane do

43 C. 9,1,5.

44 Na temat legitymacji czynnej kobiet w zakresie krzywd wyrządzonych ich bliskim, zob. zwł. P. Resina, *La legitimación...*, *op. cit.*, s. 22–25 (*lex Iulia de sicarris et veneficis*), s. 25–32 (*lex Iulia iudiciorum publicorum*), s. 51–56 (*lex Iulia de vi*). Por. też C. 9,20,5.

45 C. Th. 9,1,3.

wnoszenia oskarżenia w pozostałym zakresie. Z tego względu przestrzega też adwokatów, by zbyt pochopnie nie przyjmowali zleceń reprezentowania klientek, jako że mogą one nie być legitymowane do działania w danej sprawie. W *interpretatio* do tej konstytucji podkreślony został raz jeszcze brak możliwości reprezentowania przez kobiety interesów innych osób⁴⁶. Co istotne jednak, cesarz wspomina o przeszłych przypadkach dopuszczania kobiet nie tylko w roli świadków, lecz również oskarżycielek w publicznych postępowaniach karnych.

Szczególną uwagę źródła poświęcają uprawnieniu kobiet do wnoszenia oskarżenia w sprawie śmierci członka rodziny. Pomponius wskazuje wyraźnie, że chodzić mogło o pomszczenie śmierci rodziców⁴⁷ oraz dzieci kobiety, ale również jej patrona lub patronki, ich dzieci oraz wnucząt.

Pomponius, D. 48,2,1:

Non est permissum mulieri publico iudicio quemquam reum facere, nisi scilicet parentium liberorumque et patroni et patronae et eorum filii filiae nepotis neptis mortem exequatur.

Z innym nakreśleniem kręgu osób, których śmierć może być podstawą wszczęcia procesu karnego przez kobietę mamy do czynienia na gruncie przekazu Papiniana.

Papinianus, D. 48,2,2 pr.:

Certis ex causis concessa est mulieribus publica accusatio, veluti si mortem exequantur eorum earumque, in quos ex lege testimonium publicorum invitae non dicunt. Idem et in lege Cornelia testamentaria senatus statuit: sed et de testamento paterni liberti vel materni mulieribus publico iudicio dicere permissum est.

Papinian łączy możliwość wnoszenia oskarżenia przez kobiety w sprawach, w których została im ona przyznana, jak na przykład pomszczenia śmierci określonych osób, z gronem osób, przeciw którym służy jej prawo odmowy zeznań w postępowaniach karnych. Ponadto, czego brakuje

⁴⁶ *Interpretatio* do C. Th. 9,1,3.

⁴⁷ Przykładem realizacji tych uprawnień jest postać Turii, która, jakkolwiek niejako zmuszona okolicznościami (nieobecność męża oraz szwagra), podjęła się oskarżenia o zabójstwo swych rodziców. Zob. *Laudatio Turiae* I.3–5. Zob. też J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 67.

w przekazie Pomponiusa, mogą one oskarżać w postępowaniu karnym o *crimen falsi*, gdy dotyczy ono testamentu wyzwolenca ich ojca lub matki⁴⁸. Wydaje się przy tym słuszne, by przyjąć, że legitymacja czynna kobiety w tym ostatnim przypadku była ograniczona podmiotowo do interesu tych, wobec których mogła ona odmówić zeznań⁴⁹.

Jak zatem wynika z zestawienia powyższych tekstów, krąg podmiotów został przez jurystów określony w częściowo odmienny sposób, co prowadzić może do wniosku o ewolucji w tym zakresie, której przejawem jest właśnie interpretacja przedstawiona przez Papiniana⁵⁰.

Szczególne uregulowanie sformułowane zostało w odniesieniu do matek, występujących z oskarżeniem w sprawach śmierci ich synów. Być może dlatego w przypadku, gdy kobieta podawała się za matkę ofiary, zalecano zweryfikowanie tej okoliczności przed dopuszczeniem jej do wniesienia oskarżenia, przy czym ciężar dowodowy spoczywał na kobiecie⁵¹. Owa rewerencja dotyczyła bowiem zwolnienia matki, chcącej pomścić śmierć syna, z odpowiedzialności z tytułu *calumnia*. Zgodnie z konstytucją Alexandra z 224 roku⁵², dobrodziejstwo to, na gruncie uchwały senatu, zostało rozszerzone także na inne procesy karne. Jak zatem można zasadnie zakładać, także gdy prawnie dopuszczalne było wystąpienie w obronie praw swego dziecka na gruncie postępowania karnego, a zatem – co do zasady – o *iniuriae*, matka nie ponosiła ryzyka oskarżenia

48 D. 48,2,2 pr. P. Resina, *La legitimación...*, *op. cit.*, s. 61, wskazuje, że z czasem rozszerzeniu uległ zakres podmiotów, których testamentu mogło dotyczyć oskarżenie wnoszone przez kobietę.

49 F. Botta, *Legittimazione...*, *op. cit.*, s. 243–245. Tak też A.D. Manfredini, *La testimonianza del liberto contro il patrono nel processo criminale di età classica*, [w:] *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, vol. 3, Milano 1982, s. 238. Por. jednak J. Beaucamp, *Le statut...*, *op. cit.*, s. 43 przyp. 67.

50 Też taką stawia F. Botta, *Legittimazione...*, *op. cit.*, s. 248–254, wskazując na zastosowanie kryterium w odniesieniu do *cognatio recta*, które następnie przyjął Ulpian w D. 48,2,4. Zob. też D. 22,5,4. Ponadto wiadomo o możliwości wniesienia oskarżenia przez kobietę w sprawie śmierci jej kuzyna – zob. C. 9,1,4.

51 C. 9,1,9. Alternatywnie uznać można, że każda kobieta musiała przed dopuszczeniem do oskarżenia wykazać swoją legitymację czynną, zaś wskazanie w źródle matki jest po prostu związane z konkretnym przypadkiem, który był rozpatrywany.

52 C. 9,46,2. Jak wskazuje L. Fanizza, *Delatori e accusatori. L'iniziativa nei processi di età imperiale*, Roma 1988, s. 77, *beneficium senatusconsulti* odnosi się do *senatusconsultum Turpillianum*, dlatego warto też wskazać dwa inne teksty: D. 48,16,4 oraz C. 9,45,5.

o *calumnia*. Ponadto, jak wynika z ogólnego uregulowania wprowadzonego przez cesarzy Carusa, Carinusa oraz Numerianusa w roku 283⁵³, nikt, a zatem również kobieta, nie miał być pociągany do odpowiedzialności z tytułu *calumnia* w odniesieniu do oskarżenia w przedmiocie śmierci swego ojca. Tym samym wydaje się uprawnionym wniosek, iż kobiety nie odpowiadały z tytułu *calumnia* ani za oskarżenia wniesione w sprawach swoich dzieci, ani też w stosunku – przynajmniej – do oskarżeń dotyczących śmierci rodziców. Za prawdopodobne uznać także należy, że wszystkie kobiety, które wносиły oskarżenie dla pomśzczenia śmierci krewnego, podlegały wyłączeniu z grona odpowiadających za *calumnia*⁵⁴.

Zaznaczenia wymaga, że poza wyżej analizowanym zakresem występowania kobiet w roli oskarżycielek na gruncie procesu karnego, ograniczonym do ścigania przestępstw, których ofiarą była sama kobieta lub jej bliscy, istnieją wzmianki, mogące świadczyć o przyznaniu im legitymacji czynnej w procesach o *maiestas* oraz w przypadku *crimen annonae*. Przyjęcie takiego rozwiązania motywowane być miało względami dobra publicznego. Podkreślenia jednak wymaga, że źródła powoływane na uzasadnienie tej tezy, wobec licznych niejasności i rozbieżności⁵⁵, pozostawiają pewne wątpliwości w kwestii tego, czy chodziło o formalne oskarżenia i, jeśli tak, w odniesieniu do jakiej procedury, czy też o dopuszczenie donosu pochodzącego od kobiety w zakresie wskazanych dwóch przestępstw⁵⁶. Z tego względu kwestia ta zasługuje na pogłębioną analizę,

53 C. 9,46,4.

54 E. Höbenreich, *Annona...*, *op. cit.*, s. 190, przyp. 134, utrzymuje, że wszystkie kobiety, które mogły oskarżać w sprawie śmierci krewnego (D. 48,2,2 pr.; C. 9,1,5) nie odpowiadały z tytułu *calumnia*, co jednak nie wykluczało ich odpowiedzialności na podstawie D. 48,16,1,10, C. 9,22,19 pr. oraz C. 9,45,5). Zob. też P. Resina, *La legitimación...*, *op. cit.*, s. 105–116, wraz z powołanymi tam źródłami. Podobnie odpowiedzialności tej nie podlegają niedojrzali mszczący śmierć ojca lub dziadka, a także w odniesieniu do materii testamentowej (D 48,2,2), ani tutorzy – D 34,9,22; 48,16,4. Zob. S. Giglio, *Il problema dell'iniziativa nella «cognitio» criminale: normative e prassi da Augusto a Diocleziano*, Torino 2009, s. 172.

55 Por. dla *maiestas* – D. 48,4,8 z D. 48,4,7,1–2; PS Frgm. L. verso, 8–13; dla *crimen annonae* z kolei : D. 48,2,13 oraz D. 48,12,3,1.

56 Zob. na ten temat: Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht...*, *op. cit.*, s. 369 oraz przyp. 6; M. Lauria, *Accusatio-Inquisitio*, [w:] *Atti della R. Accademia di Scienze Morali e Politiche di Napoli* 1934, nr 56, s. 46, przyp. 3; R.A. Bauman, *The Crimen Maiestatis...*, *op. cit.*, s. 218; R.A. Bauman, *Impietas in principem: a study of treason*

przekraczającą zakres niniejszego artykułu, pozostawiona więc została do odrębnego opracowania. Wydaje się ponadto, że wyjęcie tej problematyki z prowadzonych tu rozważań uzasadnione jest także ich wyjątkowym i ograniczonym do dwóch przypadków charakterem – ewentualnego – dopuszczenia kobiet do wniesienia formalnej *accusatio*. Podkreślenia jednocześnie wymaga, że nie chodzi przy tym o unormowania dotyczące jedynie przedstawicielek płci pięknej, a zatem charakterystyczne dla oceny ich pozycji procesowej, ale znajdujące zastosowanie także wobec innych kategorii osób wyłączonych, co do zasady, z możliwości wniesienia oskarżenia, jak na przykład żołnierzy, infamowanych czy niewolników. Regulacje te zatem, oddziałując na sferę uprawnień procesowych – między innymi – kobiet, nie mogą być uznane za charakterystyczne właśnie dla tej grupy.

Pobieżna tylko i skrótowa analiza wskazanych wyżej fragmentów prowadzi do wniosku, że aktywna rola kobiety w procesie ograniczona była, co do zasady, do obrony interesów własnych oraz jej bliskich. Jakkolwiek pierwsza z tych sfer działalności wydawać się może oczywista, nawet w tym zakresie samodzielne działanie kobiety, osobiście występującej przed sądem, jakkolwiek dopuszczalne, nie spotykało się ze społeczną aprobatą. Jej publiczne występowanie w sądzie stanowiło bowiem wyłom od zasady działań publicznych zarezerwowanych tylko dla mężczyzn. Z tego też względu nie dziwi generalny zakaz reprezentowania innych i tym razem już nie tylko na płaszczyźnie obyczajowej, ale i prawnej, jako że stanowi prostą konsekwencję przyjęcia, że inicjatywa kobiety nie powinna przejawiać się na polach zastrzeżonych dla męskiego świata. Sąd

against the Roman emperor with special reference to the first century A. D., München 1974, s. 171, wraz z przyp. 232; D. Nörr: *Cicero-Zitate bei den klassischen Juristen. Zur Bedeutung literarischer Zitate bei den Juristen und zur Wirkungsgeschichte Ciceros*, [w:] *Ciceroniana. Atti del III Colloquium Tullianum*. Roma, 1978, s. 119 przyp. 2; O.F. Robinson, *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore 1995, s. 89; P. Cerami, 'Accusatores populares', 'delatores', 'indices'. *Tipologia dei „collaboratori di giustizia” nell'antica Roma*, *Annali Palermo* 45 (1998), s. 138–139; R. De Castro-Camero, *El crimen maiestatis a la luz del senatusconsultum de Cn. Pisone patre*, Sevilla 2000, s. 73–74; P. Resina, *La legitimación...*, *op. cit.*, s. 40–42; E. Höbenreich, *Annona...*, *op. cit.*, s. 188–201; C. Russo Ruggieri, *Indices e indicia. Contributo allo studio della collaborazione giudiziaria die correi dissociati nell'esperienza criminale romana*, Torino 2005, s. 73–74; M. Varvaro, «Certissima indicia». *Il valore probatorio della chiamata in correita nei processi della Roma repubblicana*, „Annali del Seminario Giuridico della Università de Palermo” 2007–2008, nr 52, 392–395.

też w postępowaniu cywilnym możliwość jej działania uaktualnia się dopiero, gdy żaden mężczyzna nie może podjąć się reprezentacji interesów określonej osoby. Jednocześnie zwrócić należy uwagę, że negatywna ocena społeczna nie dotyczyła sytuacji, gdy kobieta pojawiała się na wezwanie sądu, co świadczyć może jedynie o złym postrzeganiu aktywności dobrowolnej, stanowiącej efekt wyboru kobiety, i, co do zasady, zabronionej w zakresie reprezentacji interesów innych osób. Kobięcą domeną był bowiem – co do zasady – dom i rodzina, wobec członków której charakteryzować powinna ją *pietas*⁵⁷. To właśnie ten czynnik, związany z ‘domowym’ i ‘rodzinnym’ postrzeganiem kobiet w Rzymie, przyniósł im, paradoksalnie, uprawnienie do – ograniczonej podmiotowo – reprezentacji innych osób przed sądem⁵⁸. To bowiem właśnie charakterystyczny krąg osób, w imieniu których mogła występować, a których dobro wpisane było w przedmiot jej troski i dbałości, zdecydował o jej obecności *pro aliis* w procesie. *Pietas*, którą kobieta przejawiać miała w życiu codziennym, którą winna była członkom rodziny, uzyskała uznanie prawne poprzez przyznanie jej legitymacji do procesowej realizacji troski o swych bliskich, tak w postępowaniu karnym, jak i cywilnym.

Bibliografia

Arjava A., *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford 1996.

Baldson J.P.V.D., *Roman Women. Their History and Habits*, London 1963.

57 Podkreślenia wymaga powoływanie się na ten czynnik nawet w tak dramatycznej sytuacji, jak ta, której dotyczy konstytucja ujęta w C. 9,1,14, gdy kobieta uznana została za formalnie uprawnioną do wniesienia oskarżenia przeciw swemu synowi z powodu planowanego przez niego zamachu na życie petentki, uczyniono jednak odniesienie do jej rozsądku i *pietas*, które mogłyby powstrzymać ją od wniesienia oskarżenia. Zob. też J.E. Grubbs, *Women and the Law...*, *op. cit.*, s. 68.

58 Wydaje się przy tym częściowo słuszna obserwacja F. Botty, zgodnie z którą wyjątki od ogólnego zakazu reprezentowania innych osób przez kobietę określone zostały w oparciu o kryterium *necessitas* lub *pietas* wobec krewnych. Zob. F. Botta, *Legittimazione...*, *op. cit.*, s. 267–269. Jakkolwiek uznanie działania kobiety w imieniu osób bliskich trudno uznać za przejaw *necessitas*, o której mowa w D. 3,1,6 pr, z pewnością kryterium *pietas* zasługuje na akceptację, będąc niekiedy także wprost (D. 49,5,1,1) powoływane jako uzasadniające wysłuchanie kobiety w sprawie jej bliskich.

- Bauman R.A., *Impietas in principem: a study of treason against the Roman emperor with special reference to the first century A. D.*, München 1974.
- Bauman R.A., *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Johannesburg 1967.
- Bauman R.A., *Women and Politics in Ancient Rome*, London 1992.
- Beaucamp J., *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle). 1. Le droit imperial*, Paris 1990.
- Cantarella E., *Pandora's Daughters. The Role & Status of Women in Greek & Roman Antiquity*, Baltimore 1981.
- Castillo del A., *La emancipacion de la mujer romana en el silo I d.C.*, Granada 1976.
- Cenerini F., *La donna romana. Modelli e realtà*, Bologna 2002.
- Centlivres Challet C.E., *Like man, like woman: roman women, gender qualities and conjugal relationships at the turn of the first century*, Oxford 2013.
- Cerami P., 'Accusatores populares', 'delatores', 'indices'. *Tipologia dei „collaboratori di giustizia” nell'antica Roma*, „Annali Palermo” 1998, nr 45.
- Chrystal P., *Roman Women. The Women who influenced the History of Rome*, Stroud 2015.
- Crook A.J., *Feminine inadequacy and the senatusconsultum Velleianum*, [w:] *The Family in Ancient Rome. New Perspectives*, B. Rawson, (red.), London–Sydney 1986.
- D'Ambra E., *Roman women*, Cambridge 2007.
- Daube D., *Civil Disobedience in Antiquity*, Edinburgh 1972.
- De Castro-Camero R., *El crimen maiestatis a la luz del senatusconsultum de Cn. Pisone patre*, Sevilla 2000.
- Dixon S., *Reading Roman women: sources, genres and real life*, London 2001.
- Dixon S., *The Roman Mother*, London–New York 1990.
- Evans Grubbs J., *Women and the Law in the Roman Empire. A sourcebook on marriage, divorce and widowhood*, London–New York 2002.
- Frauenwelten in der Antike. Geschlechterordnung und weibliche Lebenspraxis*, T. Späth, B. Wegner-Hasel (red.), Stuttgart 2000.
- Gardner J.F., *Women in Business Life. Some Evidence from Petuoli*, [w:] *Female Networks and the Public Sphere in Roman Society*, P. Setälä, L. Savunen (red.), Rome 1999.
- Gardner J.F., *Women in Roman Law & Society*, London–Sydney 1986.
- Gaudemet J., *Le statut de la femme dans empire romain*, [w:] *La femme*, t. I (*Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions. XI. La femme*), Bruxelles 1959.

- Giglio S., *Il problema dell'iniziativa nella «cognitio» criminale: normative e prassi da Augusto a Diocleziano*, Torino 2009.
- Günter R., *Frauenarbeit – Frauenbindung. Untersuchung zu unfreien und freigelassenen Frauen in den stadtrömischen Inschriften*, München 1987.
- Hänninen M.L., *Juno Regina and the Roman Matrons*, [w:] *Female Networks and the Public Sphere in Roman Society*, P. Setälä, L. Savunen (red.), Rome 1999.
- Herrmann C., *Le rôle judiciaire et politique des femmes sous la République romaine*, Bruxelles-Berchem 1964.
- Höbenreich E., Kühne V., *Las mujeres en Roma antigua. Imágenes y derecho*, Lecce 2009.
- Huchthausen L., *Frauen fragen den Kaiser. Eine soziologische Studie über das 3. Jh. N. Chr.*, Xenia 28, Konstanz 1992.
- Huchthausen L., *Herkunft und ökonomische Stellung weiblicher Adressaten von Reskripten des Codes Justinianus*, „Klio” 1974, nr 56.
- Lefkowitz M.F., Fant M.B., *Women in Greece and Rome*, Toronto 1977.
- Lightman M., Lightman B., *Biographical Dictionary of Ancient Greek and Roman Women*, New York 2000.
- MacMullen R., *Woman in Public in the Roman Empire*, „Zeitschrift für Alte Geschichte” 1980, nr 29, z.2.
- Mantovani D., *Il problema d'origine dell'accusa popolare. Dalla «quaestio» unilaterale alla «quaestio» bilaterale*, Padova 1989.
- Marshall A.J., *Ladies at Law: the Role of Women in the Roman Civil Courts*, [w:] *Studies in Latin Literature and Roman History*, D. Carl (red.), t. V, Bruxelles 1989.
- Masiello T., *La donna tutrice. Modelli culturali e prassi giuridica fra gli Antonini e i Severi*, Napoli 1979.
- Mastrocinque A., *Bona Dea and the Cults of Roman Women*, Stuttgart 2014.
- McGinn Th.A., *Prostitution, sexuality, and the law in ancient Rome*, New York 1998.
- Nörr D., *Cicero-Zitate bei den klassischen Juristen. Zur Bedeutung literarischer Zitate bei den Juristen und zur Wirkungsgeschichte Ciceros*, [w:] *Ciceroniana. Atti del III Colloquium Tullianum*, Roma 1978.
- Peppe L., *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana*, Milano 1984.
- Pomeroy S.B., *Frauenleben im klassischen Altertum*, Stuttgart 1985.
- Pomeroy S.B., *Goddesses, whores, wives and slaves: women in classical antiquity*, New York 1976.

- Raia A., *The worlds of Roman women: a latin reader*, Newburyport 2005.
- Rantz B., *Les droits de la femme romain tels qu'on peut les aprecevoir dans le Pro Caecina de Cicéron*, „Revue international des droits de l'antiquité” 1982, nr 29.
- Resina P., *La legitimación activa de la mujer en el proceso criminal romano*, Madrid 1996.
- Richlin A., *Arguments with silence: writing the history of Roman women*, Ann Arbor 2014.
- Rizzelli G., *Le donne nell'esperienza giuridica di Roma antica. Il controllo dei comportamenti sessuali. Una raccolta di testi*, Lecce 2000.
- Rizzelli G., *Lex Iulia de adulteriis: studi sulla disciplina di adulterium, lenocinium, stuprum*, Lecce 1997.
- Robinson O.F., *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore 1995.
- Scheid J., *D'indispensables «Étrangères». Les rôles religieux des femmes à Rome*, [w:] *Histoire des femmes en Occident*, P. Schmitt Pantel (red.), t. I. *Antiquité*, Roma-Bari 1990.
- Schuller W., *Frauen in der romischen Geschichte*, Konstanz 1987.
- Sokala A., *Meretrix i jej pozycja w prawie rzymskim*, Toruń 1998.
- Stolarek D., *Adultera w swietle lex Iulia de adulteriis coërcendis*, Lublin 2012.
- Takács A., *Vestal virgins, Sibyls, and Matrons: Women in Roman Religion*, Austin 2008.
- Thomas Y., *La division des sexes en droit romain*, [w:] *Histoire des femmes en occident*, S.P. Pauline (red.), t. I. *Antiquité*, Roma-Bari 1990.
- Vidén G., *Women in Roman Literature. Attitudes of authors under the early empire*, Götteborg 1993.
- Villers R., *Le statut de la femme à Rome jusqu'à la fin de la République*, [w:] *La femme*, t. I (*Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions. XI. La femme*), Bruxelles 1959.